

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΣΤΗ ΦΘΙΩΤΙΔΑ (1896-1910).

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ

ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Ο Γεώργιος Λαμπάκης πραγματοποίησε μεταξύ του 1896 και του 1910 οκτώ τουλάχιστον ταξίδια στη Φθιώτιδα, κατά τα οποία κατέγραψε στοιχεία για τα βυζαντινά και τα μεταβυζαντινά μνημεία της. Η δραστηριότητά του στην περιοχή παρουσιάζει ενδιαφέρον για την κατανόηση των κινήτρων, των ενδιαφερόντων και του τρόπου της ερευνητικής εργασίας του. Στο κείμενο εξετάζονται οι παράμετροι αυτές μέσα από τις δημοσιευμένες στο Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας σύντομες ειδήσεις και από τις ανέκδοτες σημειώσεις και την αλληλογραφία του Λαμπάκη.

Georgios Lampakis visited at least eight times the region of Phthiotis, Central Greece, between 1896 and 1910, recording data on the existing there Byzantine and post Byzantine monuments. His activity in this specific area is valuable for the understanding of his motives, his interests and the method of his research. The article focuses on these aspects through Lampakis' short reports in the Deltion of the Christian Archaeological Society and his unpublished notes and correspondence.

Λέξεις-κλειδιά: Γεώργιος Λαμπάκης, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, ιστορία της βυζαντινής αρχαιολογίας, Φθιώτιδα, Λαμία.

Ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914) σηματοδότησε με την παρουσία και τη δράση του την εγκαθίδρυση της βυζαντινής αρχαιολογίας ως επιστημονικού πεδίου στη νεότερη Ελλάδα¹. Πρωτοστάτησε στην ίδρυση

Ευχαριστώ θερμά τον κ. Ιωάννη Λαμπάκη, ιδρυτή και πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου του Αρχείου Οικογένειας Λαμπάκη, που με μεγάλη προθυμία και

της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας² και τη δημιουργία του πρώτου Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου³, και αγωνίστηκε για τη διάσωση βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων που απειλούνταν με καταστροφή, εξαιτίας της ανυποληψίας με την οποία αντιμετώπιζονταν

κάθε δυνατή διευκόλυνση μου επέτρεψε την αξιοποίηση στοιχείων από την αλληλογραφία του Γεωργίου Λαμπάκη με πρόσωπα από τη Λαμία και από τα χειρόγραφα τετράδια των εκεί περιοδικών του. Ευχαριστίες οφείλω επίσης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη διάθεση προς δημοσίευση φωτογραφιών του Αρχείου Λαμπάκη, με τη φροντίδα της επιμελήτριάς του Βασιλικής Χόρτη.

¹ Για το βίο του Γεωργίου Λαμπάκη βλ.: Χρυσόστομος, μητροπολίτης Αθηνών, «Γεώργιος Λαμπάκης», ΔΧΑΕ περ. Β', τ. Α' (1924) 2-7. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Λαμπάκης Γεώργιος», ΘΗΕ τ. 8, Αθήναι 1966, στ. 100-102. Ο. Γκράτζιου, «Πρὸς δόξαν τῆς τε ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρίδος». Το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον και ο Γεώργιος Λαμπάκης», στο Ό. Γκράτζιου – Α. Λαζαρίδου, *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο (1884-1930). Κατάλογος έκθεσης* (Αθήνα 29 Μαρτίου 2002 – 7 Ιανουαρίου 2003), Αθήνα 2006, 41-46. Στ. Ν. Δελατόλας, *Αδελφοί Λαμπάκη. Ιωάννης – Γεώργιος – Εμμανουήλ*, Αθήνα 2006, 29-246. Δ. Κωνστάντιος, *Η ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 2009, 29-39. Ε. Chalkia, "G. Lampakis", *Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis 21. Jahrhundert*, B. 2, Tübingen 2012, 781-782.

² Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Κατάλογος, Αθήνα 1985. Κωνστάντιος, ό.π., 5-27. Ε.-Α. Χλέπα, *Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων, 1833-1939*, Αθήνα 2011, 66-69.

³ Ο. Γκράτζιου, «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου: τα πρώτα χρόνια», *Μνήμων* 11 (1987) 54-73. Η ίδια, «Προς δόξαν της τε εκκλησίας και της πατρίδος», *Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινό Μουσείο*, 46-52.

τον 19ο αιώνα⁴. Οι περιοδείες του στο τότε μικρό ελληνικό βασίλειο και την παρακμασμένη οθωμανική αυτοκρατορία, σε εδάφη όπου άνθησε ο βυζαντινός πολιτισμός και διατηρούνταν ακόμη εστίες του ελληνισμού, υπήρξαν θεμελιώδεις για την τεκμηρίωση των χριστιανικών αρχαιοτήτων, όπως σώζονταν επί των ημερών του.

Για μία ειδικότερη αποτίμηση της σημασίας των περιοδειών αυτών, θα εξετάσουμε στο κείμενο που ακολουθεί τη δράση του στη Φθιώτιδα, το μεγαλύτερο νομό της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον λόγω των επανειλημμένων επισκέψεων του Λαμπάκη στην περιοχή –μαρτυρούνται τουλάχιστον οκτώ μεταξύ του 1896 και του 1910– αλλά και του γεγονότος ότι πρόκειται για ένα χώρο με πλούσιο μεν ιστορικό παρελθόν αλλά με «δευτερεύουσα» αρχαιολογική σπουδαιότητα, καθώς σώζει ελάχιστα ιστάμενα μνημεία και επί το πλείστον ύστερης χρονολόγησης. Τα θέματα που θα μας απασχολήσουν είναι η δράση του Λαμπάκη σε μία περιοχή με περιορισμένο μνημειακό πλούτο, ο τρόπος εργασίας του και η απήχηση που είχε στην τοπική κοινωνία η παρουσία και το έργο του.

Η βυζαντινή Φθιώτιδα και οι αρχαιότητές της στα τέλη του 19ου αιώνα

Εκτεινόμενη ανάμεσα στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία και έχοντας υπό τον έλεγχό της τους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους που διαχρονικά συνδέουν τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα, η Φθιώτιδα γνώρισε σημαντική ανάπτυξη κατά το μεγαλύτερο διάστημα της βυζαντινής περιόδου. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους φιλοξενούσε ένα δίκτυο

⁴ Η σημαντικότερη από αυτές τις προσπάθειές του αφορούσε στην καταρρέουσα μονή Δαφνίου και περιγράφεται στο έργο του *Η Μονή Δαφνίου μετά τὰς ἐπισκευάς, ἐν Ἀθήναις 1899*.

μικρών και μεγάλων οικισμών, με έξι τουλάχιστον επισκοπικές έδρες μεταξύ τους, από τους οποίους έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί δώδεκα βασιλικές.⁵ Οι φυσικές καταστροφές του βου αιώνα και στη συνέχεια η κάθοδος των σλαβικών φύλων επέφεραν μεγάλη οικονομική και πληθυσμιακή συρρίκνωση και διέλυσαν το οικιστικό πλέγμα που επιβίωνε από την αρχαιότητα⁶. Νέα άνθηση της περιοχής σημειώθηκε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, με κυριότερα κέντρα τις Νέες Πάτρεις (Υπάτη), μητροπολιτική έδρα⁷, και το Ζητούνι (Λαμία)⁸, και κορυφώθηκε στον 12ο αι., από τον οποίο σώζονται ορισμένα μοναστηριακά καθολικά, τα περισσότερα αλλοιωμένα από μεταγενέστερες επεμβάσεις: Άγιος Νικόλαος Λάρυμνας⁹, Ταξιάρχης Αγναντης Λοκρίδας¹⁰, Μεταμόρφωση

⁵ Βλ. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», *Πρακτικά 1ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας* (3-4 Νοεμβρίου 2001), Λαμία 2002, 48-67, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

⁶ J. Rosser, «The Role of the Great Isthmus Corridor in the Slavonic Invasions of Greece», *ByzForsch* 9 (1985) 245-253.

⁷ Δ. Β. Γόνης, «Ιστορικό διάγραμμα της μητροπόλεως Νέων Πατρών», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, την εκκλησιαστική τέχνη και τον ελλαδικό μοναχισμό*, Αθήναι 2011, 19-33, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

⁸ Γ. Πάλλης, «Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον παλαιοχριστιανικό και το βυζαντινό οικισμό», *ΑΕΘΣΕ* 3 (2009), τ. II, Βόλος 2012, 1303-1311.

⁹ Χ. Μπούρας, «Ο Άγιος Νικόλαος παρά τη Λάρυμνα», *Αρμός. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1991, 1239-1253.

¹⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο Ταξιάρχης τῆς Λοκρῆδος», *ΕΕΒΣ ΣΤ'* (1929) 355-368. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμαρίνο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΖ' (2006) 125-136.

του Σωτήρα Καμμένων Βούρλων¹¹, Άγιος Ιωάννης Δρακοσπηλιάς Θερμοπυλών¹², Μεταμόρφωση του Σωτήρα στα Αλεπόσπιτα¹³). Από το 1204 και εξής, η φραγκική κατάκτηση οδήγησε στην κατάτμηση της περιοχής σε μικρές επικράτειες υπό φραγκική, βυζαντινή και αργότερα καταλανική διοίκηση· η περίοδος αυτή προίκισε τη Φθιώτιδα με μνημεία οχυρωματικής αρχιτεκτονικής (κάστρο Λαμίας¹⁴, Υπάτης¹⁵, Μενδενίτσας¹⁶ και διάσπαρτοι πύργοι¹⁷), ναοδομίας (Άγιος Νικόλαος Εξάρχου¹⁸ και Άγιος Γεώργιος Σφάκας¹⁹) και λίγα έργα εντοιχίας ζωγραφικής (Άγιος Νικόλαος

¹¹ Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 27-28, εικ. 5-6.

¹² Β. Κατσαρός, «Η “κατά την Ελλάδα” βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη», *Βυζαντικά* 1 (1981) 99-137.

¹³ Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΖ' (2006) 101-114. Γ. Πάλλης, «Ο βυζαντινός ναός στα Αλεπόσπιτα της Φθιώτιδας. Νέα δείγματα αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών από το διάκοσμό του», *ΑΔ* 58-64 (2003-2009) Α', *Μελέτες* [Αθήνα 2012], 423-446.

¹⁴ Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, *Το Κάστρο της Λαμίας. Η οχύρωση – Ο ναός της Παναγίας Αρχοντικής – Το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 2009.

¹⁵ Γ. Κακαβάς – Α. Υφαντή, Υπάτη, μια βυζαντινή καστροπολιτεία. Η αρχαιολογική έρευνα στο Κάστρο της Υπάτης, *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία* (ό.π., υποσ. 7), 41-61.

¹⁶ Α. Bon, «Fortresses médiévales de la Grèce Centrale», *BCH* 61 (1937) 148-161.

¹⁷ Α. Γιαλούρη, «Οι φραγκικοί πύργοι της Φθιώτιδας», *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας* (Λαμία, 4-6 Νοεμβρίου 2005), Λαμία 2007, 424-439.

¹⁸ Σ. Βογιατζής – Β. Συθιακάκη, «Ο βυζαντινός ναός στον Έξαρχο Φθιώτιδας», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. ΚΘ' (2008) 207-219.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου παρά την Σφάκα Λοκρίδος», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση* III (1989) 171-177. Μπούρας – Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία* (ό.π., υποσ. 11), 308-310, εικ. 368-370 και 500.

Εξάρχου²⁰, ασκητήρια Οίτης²¹ και Αμφίκλειας²²). Στην Τουρκοκρατία χρονολογούνται πολυάριθμα μοναστηριακά καθολικά²³, με σπουδαιότερα εκείνα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Μόδι²⁴, της μονής Αντινίτσας, που καταστράφηκε το 1944²⁵, και της μονής Αγάθωνος²⁶. Πολυάριθμα είναι τα σύνολα των τοιχογραφιών που φιλοτεχνήθηκαν κατά τον 18ο κυρίως αι., μία περίοδο εκρηκτικής άνθησης των εκκλησιαστικών τεχνών στην ευρύτερη περιοχή.

Ο αριθμός των παραπάνω μνημείων είναι μικρός σε σύγκριση με άλλες περιοχές αλλά και με τη μεγάλη γεωγραφική έκταση της Φθιώτιδας, κάτι που οφείλεται στη συνεχή κατοίκηση των περισσότερων θέσεων, στις ιστορικές περιπέτειες και την έντονη σεισμικότητα του χώρου. Η κατάστασή τους κατά τον 19ο αι., πριν και κατά την εποχή των ταξιδιών του Λαμπάκη, ήταν αποκαρδιωτική. Τα ιστάμενα κτίσματα, ναοί

²⁰ Χ. Κωσταντινίδη, «Το Άγιο Μανδύλιο μεταξύ των ιεραρχών: ένα ακόμα σύμβολο της θείας ευχαριστίας», στο Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη (επ.), *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, Αθήνα 2003, 483-484, εικ. 5.

²¹ Γ. Πάλλης, «Τοιχογραφίες σε σπήλαια της Οίτης», *ΔΧΑΕ* περ. Δ', τ. Α' (2009) 177-186.

²² Β. Συθιακάκη, *ΑΔ* 50 (1995) Β'1, *Χρονικά*, 397-398.

²³ Χρ. Πανουσάκης – Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Οδοιπορικό στις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Φθιώτιδας», *Αρχαιολογία* τεύχος 45 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1992) 42-57.

²⁴ Α. Α. Πασαλή, «Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Μόδιον της Φθιώτιδος», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση VI* (2002), 151-164.

²⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ἡ ἐπὶ τῆς Ὑοθρουοῦ μονῆ τῆς Ἀντινίτσης», *ΕΕΒΣ Ζ'* (1931) 369-381.

²⁶ Ι. Α. Καρατζόγλου, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του καθολικού της Ιεράς Μονής Αγάθωνος», *Ἡ Ὑπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία* (ό.π., υποσ. 7), 441-462, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

και κάστρα, βρίσκονταν εκτεθειμένα στη φθορά του χρόνου και σε ανθρώπινες επεμβάσεις με ποικίλες και συνήθως επιζήμιες προθέσεις (ανακαίνιση ή ανοικοδόμηση, προσπορισμός οικοδομικού υλικού, αρχαιοκαπηλεία, αναζήτηση θησαυρών). Η προστασία από την πλευρά του κράτους ήταν ανύπαρκτη. Η αρχαιολογική υπηρεσία δεν διέθετε προσωπικό στην περιοχή, ούτε καν για τις κλασικές αρχαιότητες. Την απουσία της καλούνταν να αναπληρώσουν οι κατά τόπους διδάσκαλοι και καθηγητές της εκπαίδευσης, σύμφωνα με το σύστημα που θεσπίστηκε πρώτη φορά το 1863 από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως²⁷. Αν και το 1886 ο ενιαίος νομός Φθιώτιδος και Φωκίδος αποτέλεσε ξεχωριστή αρχαιολογική περιφέρεια²⁸, η υπηρεσία αυτή ουσιαστικά δεν επανδρώθηκε και δεν λειτούργησε ποτέ²⁹. Στην πρωτεύουσα του νομού Λαμία, η μόνη ενέργεια που γνωρίζουμε για τη διάσωση μεσαιωνικού μνημείου είναι η μεταφορά το 1869 ενός αναγλύφου του 12ου-13ου αι. από το κάστρο της πόλης στην Αθήνα, η οποία έγινε με ενέργειες του στρατού και επειδή το αντικείμενο είχε

²⁷ Γενική Έφορεία τῶν Αρχαιοτήτων καὶ Μουσείων, *Συλλογὴ Αρχαιολογικῶν Νόμων, Διαταγμάτων καὶ Ἐγκυκλίων*, ἐν Αθήναις 1892, 48-49. Βλ. ἐπίσης Β. Χ. Πετράκος, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν, 1828-2012. Μέρος I, Χρονογραφικόν*, Αθήναι 2013, 199. Η εγκύκλιος ανανεώθηκε το 1874 (Πετράκος, *ό.π.*, 176).

²⁸ Β. Χ. Πετράκος, *Πρόχειρον Αρχαιολογικόν, 1828-2012. Μέρος II, Θεματολογικόν*, Αθήναι 2013, 91.

²⁹ Το 1886 διορίστηκε ως Έφορος των κατά τον νομόν Φθιώτιδος και Φωκίδος Αρχαιοτήτων ο Βασίλειος Ι. Λεονάρδος, ο οποίος ένα χρόνο αργότερα τοποθετήθηκε στην Ολυμπία (Β. Χ. Πετράκος, «Βασίλειος Λεονάρδος (1857-1930)», *Γορτυνιακά Δ'* (2007) 99). Τίποτε δεν είναι γνωστό για τη σύντομη θητεία του στη Φθιώτιδα και τη Φωκίδα, και ειδικά για τις χριστιανικές αρχαιότητες: ο Πετράκος σημειώνει ότι δεν φαίνεται να ανέπτυξε κάποια δράση (*ό.π.*).

θεωρηθεί τότε ως αρχαίο³⁰. Στην Υπάτη, τις βυζαντινές Νέες Πάτρες, αρχιτεκτονικά γλυπτά και επιγραφές χρησιμοποιούνταν αδιακρίτως ως λίθοι στις οικοδομές και πολλά χάνονταν. Ο αρχαιολόγος Νικόλαος Γιαννόπουλος, σύγχρονος περίπου του Λαμπάκη, σχολιάζει την εκεί κατάσταση ως άκρως απογοητευτική: «Δυστυχῶς καὶ ἔνταῦθα, ὡς καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, οὐδεμία μέρμινα οὔτε κυβερνητικὴ οὔτε ἐκ τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς τῆς πόλεως, ἀλλ’ οὔτε καὶ ἰδιωτικὴ τις πρωτοβουλία ἐλήφθη πρὸς διάσωσιν τῶν ἐκάστοτε ἀνευρισκομένων ἐν τῷ τόπῳ ἀρχαιοτήτων»³¹. Ἐνας ερειπωμένος ναός, ἡ Φραγκοκκλησιά τῆς βυζαντινῆς Γαρδικίας, εξαφανίστηκε σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου γιὰ νὰ οικοδομηθεῖ ἡ νέα κατοικία τοῦ δημάρχου τῆς γειτονικῆς Πελασγίας³². Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897 δὲν ἀφήσε ἀλώβητα τὰ μνημεῖα τῆς επαρχίας Δομοκοῦ στα βόρεια τοῦ νομοῦ, ὅπου λεηλατήθηκαν ἢ καὶ καταστράφηκαν πολλοὶ ναοί, ὅπως τὸ καθολικὸ τῆς μεταβυζαντινῆς μονῆς Ἀγίου Ἀθανασίου Ομβριακῆς³³.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, τὸ ερευνητικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Φθιώτιδα ἦταν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. μηδαμινό, με ελάχιστες μόνον

³⁰ Πρόκειται γιὰ τὴν πλάκα με παράσταση κενταύρου καὶ ορχοῦμενης μορφῆς που ἐκτίθεται σήμερα στο Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο (Γ. Δεσπίνης, «Τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Κάστρου τῆς Λαμίας», στο *Γιὰ τὸν Γιώργο Δεσπίνη. Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Τιμῆς Ἐνεκεν* 3, Ἀθήνα 2010, 95-105).

³¹ Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Ἡ Ὑπάτη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα», *Ἀρμονία Α'* (1900) 635-636.

³² Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιώτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα», *ΔΙΕΕ* 8 (1922) 15.

³³ Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὀμβρικοῦ», *Ἀρμονία* 2 (1901) 488-489.

αναφορές σε κάποια από τα μνημεία της³⁴. Εξαίρεση αποτέλεσε ο λεγόμενος “Λίθος της Κανά”, που βρέθηκε το 1883-1884 από τον Γάλλο αρχαιολόγο Pierre Paris στο αρχαίο ιερό της Αθηνάς Κραναίας στην Ελάτεια και προκάλεσε πανελλήνιο ενδιαφέρον, για θρησκευτικούς όμως λόγους³⁵. Επρόκειτο για μία ογκώδη ενεπίγραφη λιθόπλινθο, εντοιχισμένη στα ερείπια της εκκλησίας της Μεγάλης Παναγιάς που κάλυπτε τον αρχαίο ναό, τα οποία ο ανασκαφέας αποξήλωσε για να φτάσει στο αρχαίο στρώμα³⁶. Με βάση το περιεχόμενο της επιγραφής, θεωρήθηκε ότι το εύρημα συνδεόταν άμεσα με το θαύμα του εν Κανά Γάμου³⁷, και η αίσθηση που προκλήθηκε στην κοινή γνώμη ήταν τόση ώστε να διορίσει η ελληνική κυβέρνηση επιτροπή υπό τον Σπυρίδωνα Λάμπρο για να το εξετάσει³⁸. Τα ερωτήματα σχετικά με τη γνησιότητα και την προέλευσή του λίθου παραμένουν ακόμη και σήμερα αναπάντητα³⁹, βέβαιο όμως είναι ότι έδωσε την αφορμή να διερευνηθεί για πρώτη φορά η κατάσταση της περιοχής κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους.

³⁴ Γ. Πάλλης, «Η έρευνα και η μελέτη των βυζαντινών μνημείων της Φθιώτιδας. Οι απαρχές και οι πρώτες συμβολές (1884-1929)», *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας* (Λαμία, 9-11 Νοεμβρίου 2007), Λαμία 2010, 467-479.

³⁵ Για το χρονικό της ανασκαφής του Paris βλ. Σ. Δημάκη – Γ. Ζάχος, «Ελάτεια (Φωκίς). Ιερό Αθηνάς Κραναίας. Το αρχείο του κοινού των Φωκίων», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003) 871-874. Ο λίθος φυλάσσεται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

³⁶ P. Paris, «Fouilles a Élatée», *BCH* 11 (1887) 47-48.

³⁷ Ch. Diehl, «La pierre de Cana», *BCH* 9 (1885) 28-42.

³⁸ Σπ. Π. Λάμπρος, «Ο ἔξ Ἐλατείας λίθος ἀπὸ Κανᾶ τῆς Γαλιλαίας», *ΝΕ* 1 (1904) 173-185.

³⁹ Για νεότερες απόψεις σχετικά με τον λίθο βλ. M. Guarducci, *Epigrafia Greca. IV. Epigrafia sacre pagane e cristiane*, Roma 1978, 350-354.

Τα ταξίδια του Γεωργίου Λαμπάκη στην περιοχή

Μέσα σε αυτό το καθόλου ευνοϊκό για τα χριστιανικά μνημεία πλαίσιο, άρχισαν οι επισκέψεις του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα, που όπως ήδη σημειώθηκε ανέρχονται σε τουλάχιστον οκτώ, μεταξύ του 1896 και του 1910. Κατά το διάστημα αυτό, ο ευκολότερος τρόπος μετάβασης στην περιοχή ήταν με πλοίο, καθώς δεν υπήρχε καλός αμαξιτός δρόμος, ενώ η σιδηροδρομική γραμμή του Λαρισαϊκού δεν είχε ολοκληρωθεί. Οι ταξιδιώτες χρησιμοποιούσαν τα πλοία της γραμμής Πειραιά-Βόλου και η αποβίβαση γινόταν στη Στυλίδα ή στην Αγία Μαρίνα, η οποία συνδεόταν με τη Λαμία με ιππήλατες άμαξες και μία μικρή σιδηροδρομική γραμμή.

Το πρώτο ταξίδι του Λαμπάκη άρχισε στις 10 Σεπτεμβρίου 1896 από τη Λαμία, στην οποία εξέτασε «πάντας τούς ένορειακούς και τούς ήρειπωμένους αυτής ναούς»⁴⁰. Παρόλο που αποτελούσε ένα από τα περιφερειακά κέντρα του βασιλείου, η πρωτεύουσα του νομού Φθιώτιδος είχε χάσει μετά από την προσάρτηση της Θεσσαλίας τη σπουδαιότητα που απολάμβανε μέχρι το 1881, ως η κύρια πόλη της ελληνοτουρκικής μεθορίου. Εκτός από τη Λαμία, ο Λαμπάκης επισκέφθηκε το Λιανοκλάδι, την Υπάτη, όπου τελούνταν τότε η μεγάλη εμποροπανήγυρη του Σταυρού⁴¹, τη μονή Αγάθωνος, τη Στυλίδα και την εκεί μεταβυζαντινή μονή του Αγίου Βλασίου. Η συγκομιδή του σε καταγραφές μνημείων και άλλου αρχαιολογικού υλικού υπήρξε σημαντική.

⁴⁰ Γ. Λαμπάκης, «Μελέται, έργασίαι και περιηγήσεις του 1896», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Γ' (1903) 43-49, εικ. 9-10.

⁴¹ Π. Ι. Καμηλάκης, «Η εμπορική πανήγυρη («Παζάρι του Σταυρού») της Υπάτης Φθιώτιδας», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία* (ό.π., υποσ. 7), Αθήναι 2011, 167-204.

Το επόμενο ταξίδι πραγματοποιήθηκε επτά χρόνια αργότερα, στις 18-19 Μαΐου του 1903, με σταθμούς στη Λαμία, την Αλαμάννα (εικ. 1), τη Στυλίδα και τη μονή Αγίου Βλασίου Στυλίδας, για το οποίο δεν δημοσίευσε όμως λεπτομέρειες⁴². Στη Λαμία επανήλθε τον επόμενο χρόνο, όπου παρέμεινε για πέντε ημέρες (19-24 Απριλίου 1904)⁴³ και ασχολήθηκε με την ερειπωμένη “Επισκοπή” (εικ. 2) και τις αρχαιότητες που σώζονταν σε άλλους ναούς. Τον Οκτώβριο (12-14) του ίδιου έτους επισκέφθηκε και πάλι την πόλη, αλλά δεν έδωσε πληροφορίες για τις δραστηριότητές του κατά την τέταρτη αυτή επίσκεψη⁴⁴. Η επόμενη περιοδεία του στη Φθιώτιδα πραγματοποιήθηκε στις 10-14 Αυγούστου του 1905 και περιέλαβε τη Λαμία, το Λιανοκλάδι και την Υπάτη⁴⁵. Η απουσία εκτενέστερης αναφοράς σε αυτή την αποστολή ίσως οφείλεται στην προσάραξη του ατμόπλοιου “Επτάνησος” που τον μετέφερε από τη Στυλίδα στο Βόλο⁴⁶, κατά την οποία χάθηκαν αποσκευές επιβατών –ίσως και οι δικές του, με τις σημειώσεις του.

⁴² Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1903», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Ε' (1905) 19.

⁴³ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1904», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. ΣΤ' (1906) 10, εικ. 1.

⁴⁴ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις 1904», ό.π., 13.

⁴⁵ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1905», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Ζ' (1907) 20.

⁴⁶ «... τῇ 14ῃ Αὐγ. ἀνεχωρήσαμεν ἐκ Στυλίδος διὰ Βόλον, ὅτε τὴν πρωΐαν τῆς 15ῃς Αὐγ. ὥρ. 7.30' π.μ. ὑπέστημεν μετὰ τῆς ἀγαπητῆς ήμων συζύγου Εὐθαλίας φοβερὸν ναυάγιον παρὰ τὴν 2 ὥρας ἀπέχουσαν τοῦ Βόλου Ἀργυρόνησον, δεύτερον τοῦτο ἐν ταῖς περιηγήσεσιν ήμων ναυάγιον» (Λαμπάκης, ό.π.). Το ατμόπλοιο “Επτάνησος” της Νέας Ελληνικῆς Ναυτιλιακῆς Εταιρείας, με το οποίο ταξίδευε το ζεύγος Λαμπάκη, προσάραξε σε ύφαλο της νησίδας Ἀργυρόνησος κοντὰ στο Τρίκερι, το πρωί της Δευτέρας 15 Αυγούστου του 1905.

Νέα ταξίδια πραγματοποίησε στη Λαμία το 1907⁴⁷ και το 1909⁴⁸, για τα οποία δεν υπάρχει καμία είδηση. Όπως προκύπτει από τη σωζόμενη στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη αλληλογραφία του, επισκέφθηκε τελευταία φορά την πόλη τον Ιούλιο του 1910, οπότε προσκλήθηκε να μιλήσει για τα προνόμια του Γένους στον Φιλανθρωπικό Σύλλογο των εν Φθιώτιδι Μακεδόνων.

Η πυκνότητα των ταξιδιών από το 1903 και εξής –γινόταν περίπου ένα κάθε χρόνο– φαίνεται να σχετίζεται με τη δημιουργία τοπικού παραρτήματος του σωματείου της *Ἐν Χριστῶ Ἀδελφότητος* στη Λαμία. Στο χειρόγραφο τετράδιο αρ. 234 του Λαμπάκη, που φυλάσσεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη, στις σημειώσεις της 18ης Μαΐου 1903, παρεμβάλλεται σχέδιο επιστολής του Διοικητικού Συμβουλίου της εκεί «ιδρυθείσης ἀδελφότητος» προς τη βασίλισσα Όλγα, στην οποία εκφράζεται ο σεβασμός των μελών προς το πρόσωπό της. Είναι γνωστό ότι ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας βρισκόταν σε διαρκή σχεδόν κίνηση, λόγω της παράλληλης επαγγελματικής ιδιότητάς του ως γραμματέως του ιδιαίτερου γραφείου της βασίλισσας, όπου είχε ως κύρια αποστολή το συντονισμό του πολύπλευρου φιλανθρωπικού της έργου. Επίκεντρο του τελευταίου ήταν η *Ἐν Χριστῶ Ἀδελφότης*, την οποία είχε ιδρύσει η βασίλισσα το 1891 με σκοπό την αναμόρφωση των φυλακών του κράτους και τη βελτίωση της ζωής των κρατουμένων. Σύμφωνα με την Ιουλία Καρόλου, στενή συνεργάτιδα και βιογράφο της Όλγας, ο Λαμπάκης είχε οριστεί ως σύνδεσμος του Διοικητικού Συμβουλίου του

Οι επιβάτες μεταφέρθηκαν από αλιευτικά πλοία σε μία νησίδα, απ' όπου τους παρέλαβε το μεσημέρι της ίδιας μέρας το πλοίο "Άρης" (εφ. Ἐμπρός, αρ. φύλλου 3169, 17-8-1905).

⁴⁷ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1907», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Η' (1908) 103.

⁴⁸ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1909», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Θ' (1909) 103.

σωματείου με τα περιφερειακά παραρτήματά του στις πόλεις όπου υπήρχαν φυλακές και «ἀπεστέλετο ὑπὸ τῆς Βασιλίσης ἀνὰ τὰς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἀδελφότητας, ὅπως καὶ τὸν ζῆλον τῶν ἐν αὐταῖς ἐργαζομένων Κυριῶν ἀναζωπυρῆ καὶ ταύτας συντρέχη εἰς τὰς μετὰ τοῦ οἰκείου Ὑπουργείου σχέσεις αὐτῶν καὶ διὰ θρησκευτικῶν ὁμιλιῶν πρὸς τοὺς φυλακισμένους ἀνυψῶση αὐτοὺς ἠθικῶς.»⁴⁹ Ο Λαμπάκης συνδύαζε τις παραπάνω υποχρεώσεις με την έρευνα και καταγραφή χριστιανικῶν μνημείων, σε γνώση προφανῶς τῆς βασιλίσης⁵⁰, ἡ οποία ἦταν ἐξάλλου ἀπὸ το 1886 ἡ ἐπίσημη προστάτις τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας⁵¹. Τα ετήσια λοιπὸν ταξίδια του στη Φθιώτιδα, ἀπὸ το 1903 καὶ ἐξῆς, φαίνεται ὅτι πραγματοποιοῦνταν με βασικὸ σκοπὸ τὴν ἐπίβλεψη καὶ τὴν καθοδήγηση τῆς Ἀδελφότητος τῆς Λαμίας, ἡ οποία πρέπει νὰ συστήθηκε τὸ ἔτος ἐκεῖνο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχέδιο τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὴ βασίλισσα.

Οι καταγραφές αρχαιολογικοῦ υλικού

⁴⁹ Ι. Καρόλου, *Ὀλγα ἢ Βασίλισσα τῶν Ἑλλήνων (22 Αὐγούστου 1851 – 19 Ἰουνίου 1926)*, Ἀθῆναι 1934, 84. Χαρακτηριστικὴ –καὶ πιθανῶς ὄχι τυχαία– εἶναι ἡ ομοιότητα τοῦ ἐμβλήματος τῆς Ἐν Χριστῷ Ἀδελφότητος με ἐκεῖνο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας (βλ. στο ἴδιο, 87).

⁵⁰ «Πιστός, τίμιος καὶ ἀφοσιωμένος ἐκτελεστής τῶν βουλῶν τῆς Βασιλίσης Ὀλγας ἀπήλαυε τῆς ἀπολύτου Αὐτῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς μεγάλης εὐνοίας», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Αθηνῶν Χρυσόστομος στη νεκρολογία τοῦ Λαμπάκη (*ΔΧΑΕ* περ. Β', τ. Α' (1924), 7).

⁵¹ Βλ. «Ἐπιστολὴ τῆς Μεγάλῆς Κυρίας τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσης», *ΔΧΑΕ* περ. Α', τ. Α' (1884-1891) 10, καθὼς καὶ τὸ ψήφισμα τῆς Ἐταιρείας γιὰ τὸ θάνατο τῆς βασιλίσης στη Ρώμη τὸ 1926 (*ΔΧΑΕ* περ. Β', τ. Γ' (1926) 92-93).

Η αρχαιολογική συγκομιδή του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα είναι σήμερα γνωστή μέσα από τις σχετικές αναφορές του στο Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, οι οποίες δεν καλύπτουν το σύνολο των ταξιδιών του, ενώ είναι πολύ περιληπτικές ως προς το περιεχόμενό τους. Σύμφωνα με τον κατάλογο των τετραδίων των σημειώσεών του, όπως τον δημοσίευσε ο ίδιος⁵², το υλικό που κατέγραψε στην περιοχή κατανέμεται σε εννέα τέτοια τετράδια, ορισμένα από τα οποία σώζονται στο υπό ταξινόμηση και ψηφιοποίηση Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη. Πάντως ο ενδεικτικός έλεγχος ενός από αυτά τα τετράδια, του ήδη αναφερθέντος με αρ. 234, που περιέχει επιτόπιες σημειώσεις από το πρώτο ταξίδι του 1903, δείχνει ότι ο Λαμπάκης δημοσίευσε στο Δελτίον τις επιγραμματικές καταγραφές των περισσότερων και σημαντικότερων μνημείων που είδε στη διάρκειά του, παραλείποντας μόνον ορισμένες επιτύμβιες και κτιτορικές επιγραφές του β' μισού του 19ου αι.

Όπως προκύπτει από τα διαθέσιμα στοιχεία, ο Λαμπάκης κατέγραφε υλικό ποικίλου είδους και χρονολόγησης. Σε ένα συνοπτικό απολογισμό του έργου του στη Φθιώτιδα, σχηματίζονται οι εξής ενότητες:

α) Μνημεία εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής: Παναγία Δέσποινα, Παναγία Αρχοντική, Άγιος Μηνάς και "Επισκοπή" στη Λαμία, Άγιος Γεώργιος στο Λιανοκλάδι, Άγιος Νικόλαος, Άγιος Γεώργιος και –ο λεγόμενος– Άγιος Ηρωδίων στην Υπάτη, καθολικό μονής Αγάθωνος, καθολικό μονής Αγίου Βλασίου Στυλίδος και παρεκκλήσιο Προδρόμου.

β) Έργα μαρμαρογλυπτικής: ανάγλυφη πλάκα και δοχείο αγιασμού στην Παναγία Δέσποινα (εικ. 3), κιονίσκους στην αγία τράπεζα της

⁵² Γ. Λαμπάκης, «Πόλεις, μοναί καὶ τόποι οὓς τέως ἐπεσκέφθημεν καὶ ἐξητάσαμεν ὑπὸ χριστιανικὴν ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν», ΔΧΑΕ περ. Α', τ. Ζ' (1906) 87-93.

Παναγίας της Αρχοντικής και ανάγλυφη πλάκα και φιάλη αγιασμού στον Άγιο Μηνά Λαμίας.

γ) Έργα ξυλογλυπτικής: τέμπλο ναού Παναγίας Δέσποινας στη Λαμία.

δ) Φορητές εικόνες: στους ναούς του Αγίου Νικολάου και του Αγίου Γεωργίου στην Υπάτη, στον Άγιο Αθανάσιο Στυλίδας.

ε) Αμφια: ωμοφόριο στη μονή Αγάθωνος, το οποίο μετέφερε στο Μουσείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

στ) Χειρόγραφοι κώδικες: μεταβυζαντινός κώδικας μητροπόλεως Νέων Πατρών στον Άγιο Νικόλαο Υπάτης.

ζ) Επιγραφές: τέμπλου ναού Παναγίας Δέσποινας και κτιτορική ναού Παναγίας Αρχοντικής Λαμίας, κτιτορικές ναού Αγίου Γεωργίου Λειανοκλαδίου, ωμοφορίου της μονής Αγάθωνος, κτιτορικές καθολικού μονής Αγίου Βλασίου Στυλίδος και παρεκκλησίου του Προδρόμου.

Η τεκμηρίωση των παραπάνω μνημείων και αντικειμένων έγινε με επιγραμματικές σημειώσεις, σκαριφήματα ή σκίτσα και φωτογραφίες –τα δύο τελευταία για ορισμένα μόνο κτίσματα και αντικείμενα. Οι σημειώσεις και τα σκίτσα γίνονταν επιτόπου στα σημειωματάρια-ημερολόγια, όπως δείχνει η χαρακτηριστικά ακατάστατη και γρήγορη γραφή με μολύβι. Συστηματικές μετρήσεις και αποτυπώσεις μνημείων πραγματοποίησε σε τρεις περιπτώσεις, στην ερειπωμένη “Επισκοπή” Λαμίας, στον επίσης ερειπωμένο Άγιο Ηρωδίωνα στην Υπάτη και στο καθολικό της μονής Αγάθωνος⁵³. Στο φωτογραφικό αρχείο εισήχθησαν δεκαεπτά συνολικά λήψεις μνημείων και αντικειμένων⁵⁴.

⁵³ Το σχέδιο της κάτοψης του καθολικού της μονής Αγάθωνος, που δημοσιεύθηκε στο Δελτίον του 1903, σώζεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη. Αντίθετα, τα σχέδια της “Επισκοπής” και του Αγίου Ηρωδίωνα δεν δημοσιεύθηκαν και λανθάνουν. Τον δεύτερο ναό, του Αγίου Ηρωδίωνα, μελέτησε ο Δημήτριος

Η απήχηση της παρουσίας του στην τοπική κοινωνία

Ο Λαμπάκης δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να περάσει απαρατήρητος σε μια μεγάλη επαρχιακή πόλη, όχι τόσο λόγω της επιστημονικής του ιδιότητας, αλλά, κυρίως, λόγω της θέσης του στη βασιλική αυλή και μάλιστα στο στενό κύκλο των συνεργατών της βασίλισσας, της οποίας δρούσε ως απεσταλμένος. Είναι επόμενο ότι οι τοπικές αρχές, διοικητικές και εκκλησιαστικές, θα φρόντιζαν να ανταποκριθούν στα αιτήματά του, τόσο αυτά που σχετίζονταν με τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες της Όλγας, όσο και εκείνα που αφορούσαν στο προσωπικό του ενδιαφέρον για τα χριστιανικά μνημεία.

Χρήσιμη για τη γνώση αυτών των επαφών είναι η σωζόμενη αλληλογραφία του με πρόσωπα της Λαμίας, αλλά και κάποιες σχετικές μνείες στο *Δελτίον*. Από τις πολιτικές αρχές, τεκμηριώνεται η γνωριμία του με τον Νικόλαο Κρίτσα, πρώην βουλευτή και δήμαρχο κατά το διάστημα 1899-1903⁵⁵, ο οποίος του απέστειλε στις 29 Ιανουαρίου 1905

Πάλλας βάσει σκαριφήματος που είχε δημοσιεύσει ο Νικόλαος Γιαννόπουλος (βλ. αντίστοιχα Δ. Ι. Πάλλας, «Η εκκλησία του Ἁγίου Ἡρωδίωνος στὴν Ὑπάτη», στο *Ἀντίδωρον Πνευματικὸν εἰς τὸν καθηγητὴν Γεράσιμον Κονιδάρην*, Αθήναι 1981, 1-30 και Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Ὑπάτη, Νέαι Πάτραι», *ΔΙΕΕ Ζ'* (1918) 442, εικ. 1). Ο Πάλλας σημειώνει ότι δεν γνωρίζει αν ο Λαμπάκης εκπόνησε κάτοψη του μνημείου.

⁵⁴ Με αριθμό καταλόγου 4129-33 (Ἅγιοι Απόστολοι Λαμίας – Αλαμάνα), 5211-12 (Ἐπισκοπή Ζητουνίου), 5213-5217 (Ἅγιος Μηνάς-Δέσποινα), 5257 (εικὼν Δέσποινας), 6658 (εικόνα ἁγίου Ἰωάννου του Θεολόγου), 6716 (το μνημεῖο του Διάκου), 6868-6869 (μονὴ Ἀγάθωνος).

⁵⁵ Γ. Α. Πλατῆς, *Λαμία. Ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ ἔρευνα*, Αθήναι 1973, 194.

συγχαρητήρια επιστολή για το γάμο του με την Ευθαλία Δημητριάδου⁵⁶. Στη θέση του αρχιεπισκόπου Φθιώτιδος ο Λαμπάκης βρήκε κατά το πρώτο του ταξίδι το 1896 ένα γνωστό του κληρικό, τον Κωνσταντίνο Καλοζύμη⁵⁷. Όπως σημειώνει, γνωρίζονταν από την περίοδο που ο αρχιεπίσκοπος υπηρετούσε ως εφημέριος στον Άγιο Γεώργιο Καρύτση στην Αθήνα και κατόπιν στην ελληνική κοινότητα της Λειψίας⁵⁸. Ο Λαμπάκης ακολούθησε τον Καλοζύμη στην Υπάτη, όπου λειτούργησε, και κατόπιν επισκέφθηκαν μαζί τη μονή Αγάθωνος⁵⁹.

Εκτός όμως από τους τοπικούς αξιωματούχους, ο Λαμπάκης ενδιαφερόταν να προσεγγίσει πρόσωπα που είχαν γνώσεις ή έστω ευαισθησίες για τις χριστιανικές αρχαιότητες και θα μπορούσαν να του παρέχουν σχετικές πληροφορίες. Το σημαντικότερο από όσα συνάντησε στη Λαμία φαίνεται ότι ήταν ο αρχιμανδρίτης Ιωακείμ Σπετσιέρης, ιεροκήρυκας τότε της αρχιεπισκοπής Φθιώτιδος⁶⁰. Ο Λαμπάκης πρέπει να

⁵⁶ Σώζεται στο Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη.

⁵⁷ Ο Κωνσταντίνος Καλοζύμης (1840-1902) ήταν ένας από τους πιο μορφωμένους Έλληνες κληρικούς της εποχής, με σπουδές στη Θεολογική Σχολή Αθηνών και τη Λειψία. Αρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος εξελέγη το 1894. Από την πλούσια συγγραφική του παραγωγή ξεχωρίζει το έργο *Ο παπισμός και η Όρθόδοξος Ανατολική Εκκλησία*, που εκδόθηκε στη Λειψία το 1887.

⁵⁸ Γ. Λαμπάκης, «Μελέται, εργασίαι και περιηγήσεις του 1896» (ό.π., υποσ. 40) 45, υποσημ. 2.

⁵⁹ Στο ίδιο, 46. Η μονή, που διέθετε δικό της πλούσιο σκευοφυλάκειο και συγκέντρωνε επίσης τα κειμήλια των περισσότερων μοναστηριών που διαλύθηκαν το 1833 στη Φθιώτιδα, δεν φαίνεται να έδειξε προθυμία για δωρεές αντικειμένων στο Μουσείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

⁶⁰ Ο Ιωακείμ Σπετσιέρης (1858-1943) ήταν λόγιος κληρικός που μόνασε στους Αγίους Τόπους και το Άγιον Όρος και υπηρέτησε ως ιεροκήρυκας σε διάφορες επισκοπές του ελληνικού βασιλείου και ως στρατιωτικός ιερέας κατά τους

γνώρισε τον Σπετσιέρη το νωρίτερο το 1903, οπότε ο δεύτερος εμφανίζεται να δωρίζει στο Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο ένα αντιμήνσιο⁶¹. Με την παρακίνηση προφανώς του Λαμπάκη, ο ιεροκήρυκας άρχισε κατά τις ποιμαντικές του περιόδους να καταγράφει ποικίλο αρχαιολογικό υλικό. Ενδεικτική της δραστηριότητάς του αυτής είναι μία επιστολή του προς τον Λαμπάκη, από τις 28 Φεβρουαρίου 1905⁶², με την οποία του γνωστοποιεί την ύπαρξη «αρχαίας βυζαντινής βασιλικής» στο χωριό Μαυρίλο και του ζητά φωτογραφική μηχανή για να την φωτογραφήσει⁶³. Το 1908, όταν είχε πλέον μετατεθεί στην επισκοπή Ακαρνανίας και Ναυπακτίας, ο Σπετσιέρης δημοσίευσε μία μελέτη στο *Δελτίον* της Εταιρείας, με αντικείμενο μεταβυζαντινές κυρίως επιγραφές από διάφορους ναούς και μονές της Στερεάς Ελλάδας⁶⁴. Στο τέλος της, ο Λαμπάκης υποσημειώνει: «Ὁφείλομεν χάριτας τῷ ἐταίρῳ καὶ ἀκαμάτῳ ἱεροκήρυκι κ. Ἰωακείμ Σπετσιέρη, ὅστις μετ' ἐνθέου ζήλου περιερχόμενος τὰς πόλεις καὶ τὰς Μονὰς, χάριν τοῦ κηρύγματος τοῦ θείου λόγου, ἐν πάσῃ διδομένη εὐκαιρίᾳ ἀνερευνᾷ τὰς Χριστιανικὰς Ἀρχαιοτήτας, ἀντιγράφει ἐπιγραφάς,

Βαλκανικούς Πολέμους. Για το βίο του βλ. Ἰωακείμ Σπετσιέρης, αρχιμανδρίτης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α', Ἅγιον Ὄρος 21998.

⁶¹ Γ. Λαμπάκης, «Δωρεαὶ εἰς τὸ Χριστιανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον κατὰ τὸ 1903», *ΔΧΑΕ* Ε', περ. Α', 1905, 27.

⁶² Σώζεται στο Αρχεῖο της Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶³ Πρόκειται για το ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μαυρίλο, μία μεταβυζαντινή βασιλική του 1728 την οποία χαρακτηρίζει ο εξαιρετικά πλούσιος εσωτερικός διάκοσμος (Γ. Φουστέρης, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στο Μαυρίλο Φθιώτιδας. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και τις κτητορικές επιγραφές», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία* (ό.π., υποσ. 7), 519-536, με την παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁶⁴ Ι. Σπετσιέρης, «Χριστιανικαὶ ἀρχαιοτήτες ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι», *ΔΧΑΕ* περ. Α', τ. Η' (1908) 67-75.

εικόνας, Χριστιανικά Σύμβολα, κ.τ.λ. πέμπει πανομοιότυπα και ουχί σπανίως αντικείμενα δια τὸ Χριστιανικὸν Αρχαιολ. Μουσεῖον τῆς ἡμετέρας Ἐταιρείας»⁶⁵.

Ο Λαμπάκης διατηρούσε αλληλογραφία και με άλλα πρόσωπα που είχε γνωρίσει στη Λαμία και από τα οποία φαίνεται ότι ζητούσε πληροφορίες για μνημεία. Ο Ιωάννης Μ. Γεωργιάδης του αποστέλλει στις 27 Οκτωβρίου 1898, σε απάντηση δικού του γράμματος, στοιχεία για τις επιγραφές της μονῆς του Αγίου Βλασίου στη Στυλίδα. Ο οικονόμος Ι. Μηλιαρόπουλος, απαντώντας σε δελτάριό του όπου θα είχε διατυπωθεί το ανάλογο ερώτημα, του γράφει στις 11 Νοεμβρίου του 1905 για τον ακριβή προσδιορισμό της θέσης της ερειπωμένης “Επισκοπῆς” Λαμίας⁶⁶. Από την άλλη, ο Λαμπάκης δέχεται και αιτήματα που σχετίζονται με αντικείμενα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Ο Χαρίδημος Δ. Δημητριάδης του γράφει στις 8 Δεκεμβρίου του 1906 σχετικά με έναν επιτάφιο του 1799, τον οποίο έχει στην κατοχή του⁶⁷. Περιγράφει συνοπτικά το κειμήλιο και ζητά να πληροφορηθεί ποια είναι η αρχαιολογική και θρησκευτική του αξία και εάν μπορεί να επιδιορθώσει τις φθορές του δίνοντάς τον σε έναν αγιογράφο.

Η δραστηριότητα του Λαμπάκη στη Λαμία επεκτάθηκε και σε δημόσιες διαλέξεις. Η πρώτη που γνωρίζουμε δόθηκε το 1904 και είχε ως αντικείμενο το σπάραγμα αναγλύφου με παράσταση κανθάρου το οποίο είχε ο ίδιος εντοπίσει στο παρεκκλήσιο του Αγίου Μηνά (εικ. 4). «Τῆ 23^η Ἀπριλίου ἐν τῇ Δημοτικῇ Σχολῇ ἐμποησάμεθα ἐρμηνείαν τῆς συμβολικῆς παραστάσεως αὐτῆς», σημειώνει στο *Δελτίον*⁶⁸. Στο τελευταίο γνωστό του

⁶⁵ Ο.π., 75.

⁶⁶ Σώζεται στο Αρχεῖο Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶⁷ Αρχεῖο Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶⁸ Λαμπάκης, «Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1904» (ό.π., υποσ. 43) 10, υποσημ. 1.

ταξίδι προσκλήθηκε από το Φιλανθρωπικό Σύλλογο των εν Φθιώτιδι Μακεδόνων⁶⁹ να δώσει μία εθνικού περιεχομένου ομιλία: «Παρακαλείσθε ὅπως εὐνάρεστούμενοι προσέλθητε εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Συλλόγου αὖριον 10^{ην} π.μ. καὶ ἐκθέσητε τὰ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β.΄ χορηγηθέντα προνόμια τοῦ Γένους καὶ διατηρηθέντα μέχρι τῆς ἐκπτώσεως τοῦ Αβδούλ Χαμίντ-Χαν τοῦ Β.΄», αναφέρεται στη σχετική επιστολή του σωματείου, με ημερομηνία 10 Ιουλίου 1910, η οποία σώζεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη. Επρόκειτο για την περίοδο της επικράτησης των Νεοτούρκων στην οθωμανική αυτοκρατορία, που είχε ως συνέπεια την άσκηση πιέσεων και διώξεων σε βάρος των αλύτρωτων ελληνικών πληθυσμών και προκαλούσε μεγάλη ένταση στην κοινή γνώμη του ελεύθερου βασιλείου. Ο Σύλλογος ανακήρυξε ένα χρόνο αργότερα τον Λαμπάκη ως επίτιμο μέλος του⁷⁰.

Μία αποτίμηση της δραστηριότητας του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα

Το έργο του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα είναι πρώτα απ' όλα θεμελιώδες για την τεκμηρίωση των μνημείων της περιοχής. Οι συνοπτικές ἔστω αναφορές του στο *Δελτίον*, αποτελούν για πολλά από αυτά την πρώτη τους δημοσίευση και για ορισμένα τη μοναδική. Στον ένα

⁶⁹ Ο Φιλανθρωπικός Σύλλογος των εν Φθιώτιδι Μακεδόνων ιδρύθηκε το 1907 και το καταστατικό του εγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα στις 31 Οκτωβρίου του ίδιου έτους (ΦΕΚ 222/Α'/6-11-1907). Η ίδρυσή του συμπίπτει με την περίοδο ἔξαρχης του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908). Η παρουσία Μακεδόνων στη Φθιώτιδα ήταν έντονη, καθώς από το 1837 είχαν εγκατασταθεί στη Νέα Πέλλα Αταλάντης πρόσφυγες από διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, στους οποίους παραχωρήθηκαν εθνικές γαίες.

⁷⁰ Η σχετική επιστολή, με ημερομηνία 7 Μαΐου 1911, σώζεται στο Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη.

και πλέον αιώνα που έχει παρέλθει από την εποχή των ταξιδιών του, η φθορά του χρόνου, οι ιστορικές περιπέτειες και οι ανθρώπινες παρεμβάσεις αλλοίωσαν και κατέστρεψαν κτίσματα και αντικείμενα. Στη Λαμία, η ερειπωμένη “Επισκοπή” έχει εξαφανιστεί, η φιάλη αγιασμού και το ανάγλυφο με τον κάνθαρο και το παγώνι χάθηκαν μετά την ανακαίνιση του παρεκκλησίου του Αγίου Μηνά, ενώ δεν ανευρίσκεται πλέον η δεύτερη φιάλη που βρισκόταν στην Παναγία Δέσποινα. Ο Άγιος Γεώργιος Λιανοκλαδίου κατεδαφίστηκε για να ανοικοδομηθεί και οι επιγραφές του δεν διατηρήθηκαν. Οι δύο ναοί της Υπάτης πυρπολήθηκαν μαζί με όλο τον οικισμό το 1944, από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, οπότε κάηκαν οι φορητές εικόνες και ο κώδικας της μητρόπολης Νέων Πατρών. Τα ερείπια του λεγόμενου Αγίου Ηρωδίωνος είχαν εξαφανιστεί ήδη πριν από το 1913 και στη θέση του ανεγέρθηκε επί της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών το νέο γυμνάσιο της Υπάτης. Η γέφυρα της Αλαμάνας ανατινάχθηκε εν μέρει κατά την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων το 1944 και κατόπιν κατεδαφίστηκε. Είναι προφανές επομένως ότι οι σημειώσεις και οι φωτογραφίες του Λαμπάκη έχουν μοναδική αξία για τα παραπάνω μνημεία.

Το ενδιαφέρον του ιδρυτή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στρέφεται σε όλα τα χριστιανικά μνημεία⁷¹, αδιακρίτως εποχής. Οι χρονολογήσεις του, παρόλο που είχαν το χαρακτήρα μιας πρώτης, δίχως τεκμηρίωση εκτίμησης, και γίνονταν όταν το πεδίο της βυζαντινής αρχαιολογίας ως επιστήμης μόλις σχηματιζόταν, είναι σε μεγάλο βαθμό εύστοχες και δεν αποκλίνουν σημαντικά από τις σύγχρονες. Μεγάλη σημασία αποδίδει στις επιγραφές, ακόμα και τις πλέον πρόσφατες κατά

⁷¹ Δεν είναι ίσως τυχαία η απουσία κάποιας αναφοράς στα κάστρα της Λαμίας και της Υπάτης, που δέσποζαν στους δύο ιστορικούς οικισμούς, καθώς τα μνημεία αυτά δεν έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα.

την εποχή του –στη Λαμία για παράδειγμα καταγράφει τις κτιτορικές επιγραφές των κωδωνοστασίων των ναών του Αγίου Νικολάου και της Παναγίας Δέσποινας (1884), αλλά και την επιγραφή της νέας λιθόστρωσης του δαπέδου της δεύτερης. Η προσέγγισή του σε ορισμένα αντικείμενα έχει πάντως ως πρώτο γνώμονα το συμβολικό από θρησκευτικής άποψης περιεχόμενό τους: το θωράκιο από τον Άγιο Μηνά στη Λαμία δεν τον ενδιαφέρει τόσο ως έργο μαρμαρογλυπτικής ή τεκμήριο ναοδομικής δραστηριότητας, όσο ως παράσταση με θεολογικά νοήματα.

Αξιοσημείωτη είναι η ευαισθησία του Λαμπάκη για τους τόπους όπου διαδραματίστηκαν γεγονότα της πρόσφατης ιστορίας, ιδιαίτερα δε της Ελληνικής Επανάστασης, οι μνήμες της οποίας ήταν στην εποχή του ολοζώντανες. Σε αυτό το πλαίσιο επισκέπτεται και φωτογραφίζει το 1903 την ιστορική γέφυρα της Αλαμάνας. Η γέφυρα δεν τον ενδιαφέρει ως αρχιτεκτονικό μνημείο⁷², αλλά ως ο τόπος όπου έπεσε στα χέρια των Τούρκων ο Αθανάσιος Διάκος. Ο θαυμασμός που τρέφει για τον ήρωα και η συγκίνηση που τον κατέχει όταν επισκέπτεται το χώρο του μαρτυρικού του θανάτου στη Λαμία, αποτυπώνονται στο τετράδιο αρ. 234, στο οποίο υπάρχουν πέντε σελίδες με χειρόγραφες, λυρικές σκέψεις του, γραμμένες την ημέρα της επίσκεψης, ίσως επιτόπου.

Η δράση του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες και μειονεκτήματα. Κατ' αρχήν, δεν οργανώθηκε με βάση συγκεκριμένους ερευνητικούς στόχους, αλλά ως αντικείμενο είχε μόνο

⁷² Κ. Α. Παπαχρίστου, «Η γέφυρα της Αλαμάνας», *ΔΙΕΕ ΚΗ'*(1985), 19-40. Γ. Πάλλης, «Μνημεία οθωμανικής αρχιτεκτονικής στο νομό Φθιώτιδας. Μία τοπογραφική επισκόπηση», *Ανταπόδοση. Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, 309-310, εικ. 8.

όσα μνημεία μπόρεσε να δει παράλληλα με τις άλλες υποχρεώσεις του, οι οποίες καθόριζαν το πρόγραμμα των επισκέψεών του στη Λαμία. Η έρευνά του περιορίστηκε έτσι μόνο στην πόλη και σε κοντινά της μέρη, εύκολα προσβάσιμα με τα τότε μέσα συγκοινωνίας. Η λακωνική μορφή «πρώτης ύλης», με την οποία ο Λαμπάκης δημοσίευσε τους καρπούς αυτής της δραστηριότητας στο *Δελτίον*, λίγο απέχει –απ’ όσο μπορούμε να γνωρίζουμε– από τις επιτόπιες σημειώσεις του. Δεν προχώρησε σε περαιτέρω επεξεργασία του υλικού αυτού, παρόλο που η αλληλογραφία του δείχνει ότι ενδιαφέρθηκε να διασαφηνίσει κάποια ζητήματα μέσω των τοπικών του πληροφοριοδοτών. Οι τοπικοί «πράκτορες» που προσπάθησε να ενεργοποιήσει με τις προσωπικές σχέσεις και την αλληλογραφία του δεν μπόρεσαν –με την εξαίρεση του Ιωακείμ Σπετσιέρη– να καλύψουν αυτό το αναγκαστικό έλλειμμα συστηματικότερης εργασίας και, κυρίως, χρόνου, που αντιμετώπιζε ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Συνοψίζοντας, μέσα από την περίπτωση της Φθιώτιδας αναδεικνύονται ορισμένες βασικές παράμετροι της δράσης του Γεωργίου Λαμπάκη στην ελληνική περιφέρεια: ενδιαφέρον για κάθε είδους χριστιανικές αρχαιότητες· βιαστική καταγραφή αρχαιολογικού υλικού με λακωνικές σημειώσεις αλλά και με φωτογράφιση· ικανότητα ορθής χρονολογικής αποτίμησης των περισσότερων μνημείων· ιδιαίτερη μέριμνα για το επιγραφικό υλικό· έλλειψη χρόνου και οργανωμένου ερευνητικού σχεδίου· δημοσίευση του σημαντικότερου μέρους των σημειώσεών του στο *Δελτίον*· προσπάθεια συνεργασίας με τοπικούς «ανταποκριτές». Η κρίση των προτερημάτων και των αδυναμιών αυτής της δράσης θα πρέπει να γίνει με βάση τα δεδομένα της εποχής, τόσο του ευρύτερου επιστημονικού και ιδεολογικού πλαισίου, όσο και των ασφυκτικών άλλων καθηκόντων στα οποία όφειλε να ανταποκριθεί ο Λαμπάκης. Δεν πρέπει επίσης να παραβλεφθεί το γεγονός ότι η Φθιώτιδα

δεν είχε την αρχαιολογική σημασία άλλων περιοχών· όμως για τούτον ακριβώς το λόγο, το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Λαμπάκης για τη μικρή βυζαντινή κληρονομιά της, καθιστά τη συμβολή του ακόμη πιο σπουδαία.

Γιώργος Πάλλης

Λέκτωρ, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστημιούπολη Ζωγράφου, 157 84 Αθήνα

gpallis@arch.uoa.gr

GEORGIOS LAMPAKIS AT PHTHIOTIS (1896-1910).
ASPECTS OF HIS RESEARCH ACTIVITY IN GREEK PERIPHERY

Between 1896 and 1910, Georgios Lambakis, the founder of the Christian Archaeological Society, visited eight times the area of Phthiotis, a region of Central Greece deprived of significant Byzantine monuments, despite its key location on the routes to the south. These visits were fundamental for the knowledge and the study of the few existing monuments and archaeological remains of Phthiotis. In the meantime, Lambakis' activity in this place is rather representative of his working practices and methods, in a pioneering period of Byzantine studies in the field of archaeology.

In his journeys Lambakis typically acted as a delegate of Queen Olga of the Hellenes for her charity works, which he practically used as chances to search for unknown Christian monuments. The results of his visits to Phthiotis were recorded in laconic notes, published later in the form of short reports in the *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Through these reports and his unpublished notebooks and correspondence, now kept in the Lambakis Family Archive, we have the opportunity to study the basic features of the research methods of the first Greek Byzantine archaeologist.

Lambakis was interested in every kind of Christian antiquities, sometimes overlooking monuments without religious function, such as the fortifications. Epigraphy was one of his most favorite fields, paying attention to every kind of text he came across. He was also romantically moved by the battlefields and other sites connected with the latest Greek Revolution. The use of a new instrument, i.e. the photography, inherited us the first documents of this kind for the monuments of the area. Lambakis' main problem was the lack of time: his research was limited and somehow occasional, because of his official duties, as it is obvious in his quick, short notes. For the same reason he had no research schedule, concentrating only in

places he was obliged to go as a royal delegate and neglecting important sites and monuments next to the first. Even with these disadvantages, he collected valuable evidence and he showed an impressive ability to date correctly both monuments and objects of different types. The majority of his short notes were published almost intact in the *Deltion*, without further documentation or interpretation, although he tried to clear several problems and to collect further material with the help of his few local archaeological “correspondents”.

Εικόνες

1. Ο Γεώργιος Λαμπάκης φωτογραφιζόμενος επάνω στην ιστορική γέφυρα της Αλαμάνας, που χρονολογείται μεταξύ του 1648-1665. Στο βάθος δεξιά διακρίνεται το μεταγενέστερο χάνι (ΧΑΕ 4133).
2. Φωτογραφία των ερειπίων της χαμένης σήμερα “Επισκοπής” Ζητουνίου. Ως ανθρώπινες κλίμακες ο Λαμπάκης έχει τοποθετήσει στο χώρο δύο ιερωμένους και έναν χωροφύλακα (ΧΑΕ 5211).
3. Παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά spolia στον αυλόγυρο της Παναγίας Δέσποινας στη Λαμία. Τα δύο εντοιχισμένα θωράκια παραμένουν στην ίδια θέση μέχρι σήμερα (ΧΑΕ 4129).
4. Σπάραγμα αναγλύφου του 7ου αι., άλλοτε στο ναό του Αγίου Μηνά στη Λαμία. Για το συμβολικό περιεχόμενο της παράστασης ο Λαμπάκης έδωσε διάλεξη στην πόλη το 1904 (ΧΑΕ 5214).